

Egvenia Ivanova
New Bulgarian University (Bulgaria)
[j_lubivanova@abv.bg]

To Play the Game of State

Abstract: *The text examines the question of why, during the Ottoman period, certain distinctly Bulgarian villages evoked in their contemporaries a sense of “unrestricted freedom.” According to the author, the explanation lies in the privileges granted through special sultanic firmans and – above all – in the economic prosperity achieved by many of the villagers. Owing to their extensive commercial activities, they were able to travel across Europe and Asia, cultivating the self-perception of free individuals. Yet the confidence inherited from their forefathers ultimately proved insufficient for the younger generation, who aspired to possess a state of their own.*

The illusion of statehood briefly emerged during the April Uprising – during “the drunkenness of a nation,” a moment in which freedom was realized as a form of play.

Keywords: *Ottoman Rule; Bulgarian Villages; Privileges and Firmans; Economic Prosperity; National Awakening; April Uprising.*

Евгения Иванова
Нов български университет

Игра на държава

Нейните разкошни брегове (на река Тополка в Копривщица – Е. И.) са били свидетели и на бегликчийско величие, и на джелепски кабадайлък¹, па и на неограничена свобода, за която околните клисурци и панагюрци не са сънували даже. Тук, на тия брегове, под кичестите върби, е траял бегликчийският моабет цели дни и ноци, тук ферманлиите чорбаджии Вълковци, Стояновци, Дога-новци, Каравеловци и др. са яли и пили под звука на дваисет гайди

¹ Кабадалия (тур.) – наперен, важен.

и цигулки, тук селският ага или субаш² е правил кафе на българските делибашии³, смирен и покорен, учтив и любезен. (Стоянов 1976:754)

Така описва Копривщица от времето на „робството“ Захари Стоянов. А копривщенецът Каравелов добавя характеристиката на дядо си Либен:

Ако би някой от съвременното ситно човечество или някой европейец погледал в онова време на дядо Либена, то той би помислил, че това е... някой рицар, граф или крал, който отива да се бие със своя съсед и да превземе Люксембург. (Каравелов 1965:211)

Откъде идва това усещане за „неограничена свобода“ – именно във времето, срещу чиято не-свобода са се разбунтували и двамата автори? Откъде у дядо Либен самочувствието на крал – в неговото не-свободно отечество?

За дядо Либеновци – българите от „старо време“ – „отечеството“ се простирало до края на селската мера. За дядо Либеновци, както и за „Вълковци, Стояновци, Догановци“, „отечеството“ била Копривщица. Свободната Копривщица, в която селският ага вари кафе на „ферманлиите чорбаджии“?

Освен чорбаджиите, със специални султански фермани били снабдени множество села – благодарение на минали заслуги или заради поемането на определени задължения към държавата. Легендите твърдят, че в тези села не било възможно турчин да влезе на подкован кон и туркия да роди. Легенди чертаят и образите на основателите, получатели на ферманите – някой прославен витяз или храбра мома (случаят на Копривщица).

Извън легендите, ферманлиите-села притежавали привилегията да се самоуправляват. „Агата“ имал само представителни функции и често бил назначаван с протекцията на някого от видните жители. Освен „агата“, други представители на господстващата религия нямало.⁴

Описанието на Михаил Маджаров съвпада напълно с досега цитираните:

² Субашия (тур.) – полицейски началник на малък град или село.

³ Делибашия (тур.) – буквално „луда глава“. Буен, разпуснат човек.

⁴ М. Маджаров обяснява липсата на мюсюлмани в Копривщица прагматично: Понеже били мързеливи и предпочитали по-лесния живот в полето, турците не се заселвали в Копривщица. За там била нужна предприемчивост, водеща, разбира се, до богатство. (Маджаров 1968:173).

В турско време Копривщица представляваше една независима съдебно-административна единица.

Кооперациите в скотовъдството имали „аристократическа основа“. Управлението било също „аристократично“. Мюдюри-нът⁵ (помак от Родопите) ходел на черква и станал „част от копривщенското общество“. Жителите се разбирали с него, затова чорбаджиите издействали да не бъде сменян. (Маджаров 1968:91, 163, 172, 312)

А онзи Неджиб ага, който ще предизвика първата пушка в Копривщица, бил препоръчан за службата си от богатия перушценец Рангел Гичев. (Гюрова и Тихов 1976:462)

Самоуправляващите се ферманлии-села постигнали значителен икономически просперитет – основно чрез търговия с добитък и чрез събирането на данъка от продажбите (споменатите от З. Стоянов джелепи и бегликчии). Разбираемо, просперитетът им носел самочувствие:

Търговията е почитено и сладко нещо – казвал бащата на М. Маджаров (един от немалкото копривщенски богаташи). – С търговията можете да пребродите всички морета, да видите всички чужди страни. Търговията е независим занаят. Тя ви дава възможност да заповядате дори на турците. (Маджаров 1968:124)

Копривщенци смятали себе си за граждани⁶, а жителите на околните села наричали „селачи“. (Гюрова и Тихов 1976:249)

Най-видимото проявление на „градското“ самочувствие била, разбира се, модата.

Не само цариградските, но и виенските моди се срещаха в нашето малко планинско градче – спомня си М. Маджаров. – Всеки копривщенец, който ходеше по чужбина – а най-малко половината от тях ходеха по чужбина – считаше за дълг да донесе нещо на жена си, с което да я отличи от другите. По едно време модата започна да изпреваря дори Пловдив, който следваше в това отношение Цариград и Виена. (Маджаров 1968:45)

Докато ходели „по чужбина“ и преброждали „всички морета“, бащата Маджаров и съдружникът му Палавеев⁷ решили да

⁵ Мюдюр (тур.) – управител.

⁶ Макар че селище, в което не живеят мюсюлмани, до 60-години на 19. в. нямало право да се нарича град.

⁷ Палавеев – един от най-богатите хора в Копривщица – след освобождението построил мавзолей на падналите през Априлското въстание. Построил си в София и къщата на ул. „Оборище“, която днес е седалище на Британския съвет.

си купят от Кайро две черни робини и да си ги заведат в Копривщица. Възраженията на ревнивите им жени обаче надделели и затова копривщенските „робини“ се отказали от идеята да имат робини. (Маджаров 1968:211)

Михаил Маджаров запомнил от баща си и една знаменателна мисъл:

Ако един ден се освободи България, тя ще се освободи за селяните, а не за нас; ние и сега сме свободни. (Маджаров 1968:175)

Макар че – според З. Стоянов – „клисурци и панагюрци не са сънували даже“ свободата на Копривщица, панагюрецът Найденов казва друго: Панагюрище не само било управлявано от българина Филип Щърбанов, но и също така:

Тук турското владичество даже не се усещаше и никакви натиски от турците не се допускаха, защото за малко забележено такова се правеха постъпки и протести. (Гюрова и Тихов 1976:126, 165)

З. Стоянов косвено потвърждава това, забравил сякаш настояването си за уникалността на свободната Копривщица:

По пътя ние (Хвърковатата чета – Е. И.) вървахме без никакъв страх, понеже знаехме, че в тая местност никога не е владял турчинът от покоряването на България. Пеехме, говорехме високо и се смеехме, като че ли не бяхме въстаници. (Стоянов 1976:411)

Първият богатш на Калугерово дори отказал да отвори вратата на селския ага, защото дошъл през нощта:

Сега не отварям. Нека дойде утре на видело. Аз не познавам сега кол-агасъ. (Гюрова и Тихов 1976:415)

Противно на простата логика, онези, които в бунта ще загубят най-много (социално положение, имоти, пари, престиж) – някои от богатите и преди всичко синовете им – били сред най-активните по време на въстанието. Според свидетелствата на участниците, за комитетски дейци нарочно се търсели „по-богатички“. Именно те били комитите. (Гюрова и Тихов 1976:297, 440)

Макар че недолюбва богатите, поповете и учените, З. Стоянов също признава, че в революционните комитети на първо място участвали попът и учителят, а след тях се избирали „от по-първа ръка хора с доказана честност и влияние в местността“. (Стоянов 1976:250)

Когато разпитвали заловения Каблешков колко пари е получавал като телеграфист, турците се удивлявали на сумата от „цели

1000 гроша“. А като разбрали, че баща му има „триста и повече“ говеда, изумлението достигнало върха си. Всички се чудели как такъв човек е „тръгнал да прави комитаджилък по Балкана“. (Стоянов 1976:749)

Не се досещаха, че този „комитаджилък“ се различавал от дотогавашните.

Почти всичките бунтове отпреди Април избухвали от глад⁸ или – заради повишени данъци, или – заради отнети привилегии, или – заради честта на някоя мома. Априлският бунт вече имал политически претенции – той заявил искането за **собствена** държава.

За синовете на дядо Либефовци, които се чувстваха свободни в границите на селската мера, отечеството неимоверно много се е разширило. Те са свободни навсякъде, където ходят по търговията си и харчат парите си. Тяхното отечество е цялата империя и „всички чужди страни“. Самочувствието им – резултат от богатството – създава усещането им за свобода.

За внуците обаче това самочувствие и тази свобода не са достатъчни. Те искат не само да бъдат свободни благодарение на привилегиите и на парите си, но – да бъдат свободни в **собствената** си държава, която да уреждат според разбиранията си и според наученото в чужбина. Така, в рамките само на три поколения, визиите за отечеството и за свободата претърпяват главоломни метаморфози. Така – в рамките само на три поколения – узрява националната идея. Захранването от привилегиите и от парите самочувствие на свободни хора – съвсем постижимо за дядовците и за синовете им – има *социална* мотивация. Внуците вече се нуждаят от *национално* самочувствие. За внуците социалната свобода в една чужда империя не може да замести националните въжделения за **собствена** държавност.

Миражът на **собствената** българска държава за кратко се провижда по време на въстанието. Изглежда лесно постижим – като на игра. Или – като на празник.

Още на Великден, който през онази година се паднал в началото на април, бъдещите перушенски въстаници, нарамили пушки, марширували и пеели „Вятър ечи, Балкан стене“. В Брацигово се отказали от традицията великденското хоро да се вие под свирнята на тъпани и зурни, а го изиграли с гайди и кавали. Съседските

⁸ Изключението е, може би, само Велчовата завера.

турци обаче дошли с тъпаните и зурните си и засвирили. Младешите ги изгонили и за малко да обявят въстанието преждевременно. (Гюрова и Тихов 1976:462, 542-543)

„Опиянението, съблимното безумство на народа“ (Вазов) се разразило с още по-голяма сила след първата пушка в Копривщица. Вестта била разпратена навсякъде и:

Всичките пощальони се върнаха и съобщиха, че писмата са връчени благополучно на известни съзаклятници и в Калофер, когато някои от тях върху зелената морава яли печено агне, и в Карлово, когато се водел горещ разговор за бъдещите действия през въстанието, и в Сопот през приятна разходка към манастира, когато се пели пламенни въстанически песни, а в Троян, когато опитвали сладостта на сливовицата. (Гюрова и Тихов 1976:266)

„Пиянството на един народ“ било не толкова резултат от сливовицата, колкото от мярналия се мираж на **собствената** държава. Онази „самонадеяност, която приближава до лудост“ (Вазов) обхващала (съвсем за кратко) не само вдъхновителите на бунта – главни актьори в него, но и публиката им. Изглеждало, като че ли актьори и публика са станали едно. Изглеждало, че **всички** са участници – както в играта.

На една конференция, състояла се в далечната (както биха казали сега) 1986 година, един руски (тогава, все още – съветски) професор ме попита дали е възможно в това „сублимно безумство на народа“ да има игрово начало. Първоначално ми се стори кощунствено да мисля въстанието като игра на революция. После си казах, че те всъщност празнуват несъстоялата се революция, миражната **собствена** държава. А във всеки празник задължително има игра.

Хоро, пушкане, гуляене, телци, бозайничета и тлъсти ягнета...

Юнаците, които тропяха от всичкото си сърце и душа, гордо и надменно кривяха своите накичени кръстове, за да държат ножовете им по-добра поза.

Притъмня вече, а никой не казваше стига, малко внимание обръщаше на попотеното си чело, като че всичките да бяха пророци за в бъдеще, че Априлското въстание ще да остави добри възпоминания само с тоя род картини, хора и песни, и пр. (Гюрова и Тихов 1976:333, 421)

Игрите на децата и игрите на големите са еднакви – игри на революция.

Влиянието на това общо опиянение се отрази и на самите игри на децата. Те замениха челика, топката, ликото, пумпала с игра на талим⁹, сред улиците, като си правеха пушки от пищели, саби от дръвца... (Вазов)

Опиянението от празника се събира в образа на сватбата:

... гледах как изпращат Рашка – не че отива на бой, но като че отива на сватба – спомня си един копривщенец.

... и ще започнем сватбата... – казва Кочо Честименски в Перущица. (Гюрова и Тихов 1976:217, 475)

Кочо често вземал участие в театрални представления, които – според Захари Стоянов – били „като предшествующи причини на българското движение през 1875–1876 год.“ Защото именно от тях Кочо „за пръв път можал да се запознае с българската история и с подвизите на различни герои, които подействали твърде влиятелно на неговата буйна натура“. (Стойнов 1976:894-895)

В празника, впрочем, винаги има и малко театър. Така е в Копривщица:

Около пладне се появи българский пряпорец откъм битпазар, придружен от доволно число млади, които го носеха към ко-нака с бунтовни песни, предводими от даскала Найдена п. Стоянов. Много беше смешно да гледа човек даскал Найдена, облечен с ония калпави и измайсторени дрехи, с които преди една година представляваше той в театра Графа за приказката на Геновева. От рядко платно дрехи, подбръснати, хартиена шапка на главата му и рог окачен... (Гюрова и Тихов 1976:235-236)

Така е и в Батак:

Вънкашната форма е първата слабост на човечеството. Всякой виждал, че за новия войнишки живот турските потури не са сгодни, пък и за самото тържество – неприлични. Случайно тия желаня и нови нужди намерили донейде удовлетворението си. В селото имало няколко склада от шарени влашки чували, които се отворили, разграбили и раздали на жените да ги превръщат в панталони, прилични на шопските – като чисто народна форма. Още в същия ден мнозина излезли на назначените позиции с тия дрехи, шарени като дъждовници, с калпаци от цяла овча или козя кожа. Тая вънкашна промяна се счела от самите селяни за такъва необходима, че един сиромах, който по-напред си бил про-

⁹ Талим (тур.) – военно обучение.

дал воловете, за да си купи пушка, като нямал с какво да си промени формата и като не можил да свари влашките складове, зел, та си заклал едничкото свине, одрал му кожата, обишил я с шила и я надянал на главата си. (Гюрова и Тихов 1976:496-497)

Така е и в Ботевата чета:

Сините ширити през гърдите им бяха вероятно правени от женска ръка – спомня си капитанът на „Радецки“ Дагоберт Енглендер. – Тези ширити бяха нещо непрактично и аз се надявах, че Ботев ще ги унищожи пред битката, защото те даваха добър прицел за неприятелските куршуми. (Ферманджиев 1986:396)

(Ботев не унищожил ширитите. Не сменил и лачените си ботуши, които го убивали.)

Защото празникът не може да бъде честван с ежедневния вид, облекло, поведение. Празникът е **друг** живот, **различен** от досегашния, затова се налага преобличане и необичайно държане – като влизане в роля. Ролята на въстаници, които празнуват държавата си:

Честитяванията, целувания и прегръщанията той ден нямаха брой и край. Даже и малките деца, по примера на бащите и братята им, по улиците си честитяваха българското царство... (Гюрова и Тихов 1976:550)

Столицата на **собственото** царство е Панагюрище, царят – Бенковски – особено, когато обикаля територията на провидяната държава с Хвърковатата чета:

Четата тържествуваше, тя беше в апогея на своята слава. Мустакатите въстаници опъваха краищата на своите мустаци и вероятно съжеляваха, че не са по-дълги. Певците напинаха своите гърди да привлекат повече очи върху си, други разиграваха конете си все за същата цел. Но всичко беше напусто: тия бяха съзвездие, голямото светило беше Бенковски. Той ставаше по-величествен от минута на минута, конят му настъпаше на пара, той беше предмет на овацията, той изпитваше най-устремелните и любопитни погледи, за него се извиваха много нежни вратове да го изглеждат от петите до космите. (Стоянов 1976:481)

Хвърковатата чета се мисли като „първата българска войска“... (Гюрова и Тихов 1976:187)

„Държавната територия“, отдавна напуснала селското отечество, се е разпростряла по границите на целия IV революционен

окръг. Територията на тази „държава“ вече не съществувала за Османската империя:

Полицейските наредби, събирането на данокът, раздаването на правосъдието, градските разпоряжения и пр., и пр. бяха напълно преминали под ведомството на революционерний комитет. ... него време по-добре можеше да пропътува човек из района на IV окръг... със свободен билет, издаден от някоя пригответелна комисия, отколкото, ако той беше снабден с туралия тескере, издадено в името на н.в. султана. (Стоянов 1976:298)

Миражът на **собствената** държава постепенно се уплътнява и тя започва да изглежда съвсем реална – с всичките подробности, необходими за съществуването ѝ:

Нашата голяма държава вече беше наредена в най-главните и най-важните ѝ служби. След петстотин години у нас съществуваше народно правителство. И бабите бързаха да поздравяват с „честито царство“!.¹⁰ (Гюрова и Тихов 1976:269)

В столицата на царството Панагюрище Бенковски свикал златарите „да направят голям печат – държавен“. (Стоянов 1976:437)

„Правителство“ обаче заседавало и в съседната „столица“ – Копривщица, в спидерията (аптеката) на д-р Спас Иванов.

Спидерията приличаше на английски парламент – спомня си един от участниците в „правителството“ – в който се събират лордовете да управляват царството си. Тука се развяваха три-четири пандери¹¹, навън стояха стражаре и слуги, извътре се издаваха повеления, крояха се тайни планове... (Юбилеен сборник, т. I, 1926: 688)

В Батак били проведени истински дипломатически преговори. Агите от околните помашки села, изплашени и унижени от миража на баташката „държава“, решили да „паднат на молба пред баташкия войвода“, за да не ги счита за противници.

... те не само нямат нищо против въстанието, но с радостна готовност ще приемат всяко ново положение, което би им

¹⁰ „Царствата“ обаче се оказали повече от едно: за столица претендирали вечните съперници Панагюрище и Копривщица. Когато Хвърковатата чета се установила на Еледжик, се заговорило за ... „въстаническото българско царство в Еледжик“. Баташките ръководители, които очаквали, че селото им ще стане център на въстанието, се уплашили, че – заради стичането на хората в Брацигово – ще „отпадне духът на батачани“. (Гюрова и Тихов 1976:359, 504)

¹¹ Пандера (вер. от исп. бандера) – знаме.

се наложило и което ще считат като пратено от самия аллах, стига само да им се оставят домовете, селата и челядта непо-кътнати.

„Баташкият войвода“ отговорил, че ще изпълни молбите им, ако те помогнат на българите от чепинските села да се пренесат в Батак.

Агите приели това предложение с рабска покорност...

... тая нравствена победа, засвидетелствана от уплаше-ните аги, била известна на малко и голямо. Радостта и ентуси-азмът били безпределни. Тоя ден за тях не бил друг, освен злат-ните минути на дванадесетдневното им царуване. В него те като че ли се трудили да преживеят всичката слава и могъщество на новия живот, всичкия блясък на войничеството си! (Гюрова и Ти-хов 1976:502-506)

„Преговорите“ са разказани от сина на „баташкия войвода“ – Ангел Горанов. А Захари Стоянов добавя:

Както виждате, баташката държавица е била вече припоз-ната, че има право на съществуване, има свои отделни правдини, което не малко зарадвало въстаналите. Песни, хора и различни други ликувания стоели на първи план. (Стоянов 1976:911)

„Ликуванията“ понякога не били съвсем безкористни и дори можело да завършат с проливане на кръв:

А аз на пета стъпам. Онова черно калпаче от гергьовско ягне, с лев на челото, кривнато на една страна, само на ухото ми се прикрепило. На края на пушката ми здравче, на челото ми и на пояса ми други. В късо време заобиколиха ме моми и булки да ме питат какво има да става. „Царството ще да превземаме!“ – ка-зах аз и турих ръка на своя нож. Много весело прекарахме в Коп-ривщица: сербезлик¹², колкото искаш. Аз се занимавах най-много да къртя по вратата турските нумери и да сека с ножа си фесове. Като захванаха да се колят циганите¹³, то аз бях първи вече – похвалил се бакалинът Ботю от Синджирлий (Веригово), отишъл в Копривщица, за „да се изпъчи пред своята любовница“. (Стоянов 1976:709)

¹² Сербез (тур.) – дързък, смел.

¹³ Това е познатата от бунтовете и в други държави практика на „накървяването“ (убиване на реален или въобразен „враг“, за да няма връщане назад). Копривщенци осъществили „накървяването“, като избили неколцина цигани, помогнали им преди това да леят куршуми.

„Изпъчването“ от „превземането на царството“ било кратко, а клането на циганите, замислено, за да „накърви“ въстаниците и да им отреже пътя за отстъпление, се оказало един от не многото случаи, когато насъбраното оръжие се използвало по предназначение.

После „царуването“ свършило. „Царствата“ падали едно след друго:

Свърши се дотука десетдневното царуване на Копривщица. След десетдневно царуване ние пак се покорихме на турците. (Гюрова и Тихов 1976:217, 294)

Захари Стоянов – когато си спомня „апогеята на нашата слава“ – посрещането на „светилото“ Бенковски – печално признава:

Това бляскаво посрещане в Белово на 27 априлий е последното от нашето царуване!... . (Стоянов 1976:481)

Играта на държава – огледално преобърната – се провижда дори в трагедията: докато носят главата на Бенковски към София, турците гърмят салюти и обявяват на събралата се публика: „Хубаво го гледайте! Той щеше да ви стане крал!“ (Стоянов 1976:636-637)

Миражът на **собствената** държава се пръснал „от първата турска пушка“ – казва Константин Величков. Но, все пак, „стигнал, за да смае духовете“. Въстанието...

... беше стихияен взрив на едно опиянение и в минутата, когато се разрази, то изтощи всичката си сила..., защото нямаше друга сила, ако не смяташе черешовите топове, кремъковите пушки, левските знаци на шапките им и бунтовнишките песни. (Гюрова и Тихов 1976:882)

Гладните селски бунтове отпреди Април едва ли са изглеждали като опиянение, като „сублимно безумство на народа“. Едва ли са смайвали духовете с миража на **собствената** държава, при видян като сбъдната действителност.

Само две години след „пиянството на един народ“ държавата наистина се е сбъднала.

Като действителност? Или – като игра?

Библиография:

Вазов, И., Под игото, [Vazov, I., Pod igoto,],
<https://chitanka.info/text/3753/51>

Гюрова, С. и Т. Тихов, (1976) (съст.), Април 1876. Спомени, С., „Български писател“, [Gyurova, S. i T. Tihov (sast.), April 1876. Spomeni].

Каравелов, Л., (1965). Събрани съчинения, т. I, С., „Български писател“, [Karavelov, L., Sabrani sachineniya, t. I, S.].

Маджаров, М., (1968). Спомени, С., „Български писател“, [Madzharov, M. Spomeni, S.].

Стоянов, З., (1976). Записки по българските въстания, С., „Български писател“, [Stoyanov, Z. Zapiski po balgarskite vastaniya, S.].

Ферманджиев, Н. (съст.), (1986). Ботевите четници разказват, С., „Народна младеж“, [Femandzhiev, N. (sast.). Botevite chetnitsi razkazvat, S.].

Юбилеен сборник за град Копривщица, 1926. Неиздадени материали по миналото на Копривщица, С., [Yubileen sbornik za grad Koprivshtitsa. Neizdadeni materiali po minaloto na Koprivshtitsa, S.].